

F
26703

სტალინის სახელობის თბილისის სახ. უნივერსიტეტის შრომათი, XXX/ib 1947
ТРУДЫ ТБИЛИС. ГОСУДАРСТВ. УНИВЕРСИТЕТА ИМ. СТАЛИНА, XXX/ib 1947
TRAV. UX DE L'UNIVERSITE STALINE à TBILISSI, XXX/ib 1947

3. ახვლედიანი

თანხმოვანთა აქცესიური კომპლექსების საკითხისათვის ქართულში

ჯერ კიდევ „ზოგადი და ქართული ენის ფონეტიკის საკითხებში“ მივამოყრდენებოდა საარტიკულაციო წერტილების თანამიმდევრობას ქართულ თანხმოვანთა შერეობისას¹. მაშინ თანხმოვანთა შერეობის სხვადასხვა თანამიმდევრობა, რომელსაც ვუწოდებ იქითურა (როცა კომპლექსში პირველი წინაწარმოებისა) და აქითურა (როცა კომპლექსში პირველი უკანაწარმოებისა), გამოვიყენე მარცვალთვასაყარის დადგენისათვის. შემდეგ, როცა დადგენილ იქნა გუტურალთა რეგრესულ-დისიმილაციური დაკარგვა ქართულში (1944), აქითურა თანამიმდევრობის აღნიშვნა (მაგ., გღ ტიპისა) გამოდგა იმის ასახსნელად, თუ რატომ გვაქვს, მაგ., აგრგოლი ~~რგოლი~~ -ში რეგრესული დისიმილაცია (და არა პროგრესული); 1945 წ., როცა იმავე თანამიმდევრობის თავისებურებამ ახსნა ძველი ფრანგულის $ct > it$, ამ თანამიმდევრობის დაერქვა სახელად აქცესიური (აქითური), ხოლო საწინააღმდეგოს — დეცესიური (იქითური). მიმდინარე წელს აქცესიური თანამიმდევრობის საფუძველზე აიხსნა აგრეთვე დღემდე აუხსნელი ისე როგორც აუხსნელი იყო ძველი ფრანგულის $ct > it$) დაგრძელება ხმოვნისა ისეთი -tt-ს წინ, რომელიც მიღებულია *xt-საგან.

ამდენად თანხმოვანთა წარმოების აქცესიურ-დეცესიური თანამიმდევრობის განსხვავებულობის გათვალისწინება რეალური დასაყრდენი აღმოჩნდა ზოგიერთი ფონეტიკური ცვლილების ახსნისათვის.

როგორც ჩანს, მრავალი ფონეტიკური საკითხი შესაძლოა გადაწყდეს ამ მოვლენის უფრო ღრმად შესწავლის ნიადაგზე — საერთოდ ყველა ენაში.

ამ შემთხვევაში შევებებოთ აქცესიური კომპლექსების ზოგიერთ ვითარებას ქართულ ენაში.

პირველია საკითხი იმის შესახებ, თუ რომელ ექვს გზათაგანს მიმართავს ქართული ენა აქცესიური კომპლექსების თავიდან ასაცილებლად: 1. გადასწავლა

26703

¹ ახვლედიანი, ზოგადი და ქართული ენის ფონეტიკის საკითხებში, თბ. 1938, გვ. 119 და შემდ. 146 და შემდ.

შავი რეგულა 1952 წ.

ის...
ის...
ის...

(როგორც, მაგ, სერბულში გვაქვს $кто > kto$), 2. გასპირანტებას (რუს. $кто < kto$) ან გახმოვნებას (გასპირანტების გზით — $чде < hде$), 3. ქმარცვალთგასაყარის შექმნას (აგ-ღია, $лѣк-тя, хор-тя$), 4. ასიმილაციას. ($octo > otti$ იტალიურში), 5 კომპლექსში პირველი თანხმოვნის დაკარგვას ($где < де$) თუ წარმოთქმის მკაფიოობას.

ჯერჯერობით ფაქტები გვიკარნახებს დავასკვნათ, რომ ქართულის მკაფიო წარმოთქმა, დაკავშირებული ნაოცვალთგასაყარის შექმნასთან, და აქცესიური კომპლექსის პირველი კომპონენტის დაკარგვა — ეს ორი გზაა, რომელსაც ქართული მიმართავს აქცესიური კომპლექსის წარმოთქმის გასაადვილებლად. მეგრული, მაგ., მიმართავს გადასმასაც: ფირქი, წინგი და სხვა.

ქართულში საკმაოდ ხშირია მეტათეზისი, მაგრამ აქცესიური კომპლექსისათვის იგი გამოყენებული არაა: როგორც ჩანს, იშვიათად ქმნის უხერხულობას აქცესიური კომპლექსი ქართულში იმის გამო, რომ წარმოთქმა მკაფიოა, და, სადაც საქირთა (მაგ, სიტყვის შიგნით: მაგ-და, რეკ-და, ბეგ-თაბეგვი; აქტი და სხვა) მარცვალთგაყარი იქმნება, ან იკარგვის პირველი კომპონენტი.

სხვა საკითხია, ჩანს თუ არა რომელსამე ბგერათცვლილებაში აქცესიურ-დეცესიურ კომპლექსთა განსხვავებული შედეგები. ჯერჯერობით დაკვირვებამ გვიჩვენა, რომ აქცესიური კომპლექსებისათვის უმეტესად ჩვეულებრივია პროგრესული ასიმილაცია სახმო სიმების მოქმედების მიხედვით, ხოლო დეცესიურისათვის — რეგრესული.

ა. აქცესიური. ქლ > ქთ (გასუქდა > გასუქთა), კლ > კბ (ატოკლა > ატოკბა), ყლ > ყბ (გატყლა > გატყბა), ხლ > ხთ (გახლა > გახთა), თბ > თფ (გათბა > გათფა)

ამ ნიმუშების მიხედვით მოსალოდნელი იყო გთ > გლ, მაგრამ გვაქვს ხშირად ქთ; მაშასადამე, რეგრესული ასიმილაცია ამ ხანაგთან ან ამ ხანაქთან.

ფიქრობ, რომ აქ სემანტიკური ფაქტორი დიდ როლს ასრულებს თს დაცვაში — თან იმდენად დამოუკიდებელი და ხშირად ხმარებული თანდებულია — როგორც სიტყვასთან უცვლელი სხვით (დედასთან, ორმოსთან...), ისე სიტყვის თავში (ა. ი. წინა ბგერის გავლენის გარეშე) და ცალკეც კი (თან წაიყვანა, თანვე ჰქონდა...), რომ მისი დაცვა უზრუნველყოფილია; პირიქით: მან თვითონ მოახდინა გავლენა წინა თანხმოვანზე.

როგორ შეიძლება აიხსნას პროგრესული ასიმილაცია აქცესიურ კომპლექსში?

ფიქრობთ, რომ წარმოთქმის მკაფიოობა აქცესიურ კომპლექსში უფრო ძლიერდება, რადგანაც უმისოდ პირველი კომპონენტი (ქ ქლ-ში) დაკარგვის ან დასუსტების საფრთხეშია. მისი არტიკულაციის გაძლიერება კი იწვევს მისი სიყრუის (მკვეთრობის) შენარჩუნებას მომდევნოსთვისაც.

კიდევ ნიმუშები: ხბ > ხფ (ხბო > ხფო), ტბ > ტპ (ტბა, კპ > კპილი), ყბ > ყპ (ყბა)..

ბ. დეცესიური. თგ > დგ (მათან > მაღან), თკ > ტკ (ქვითკირი > ქვითკირი), ლხ > თხ (სად ხარ > სათ ხარ, სხედხართ > სხეთხართ...).

ამის ახსნა არ მოითხოვს ბევრ მსჯელობას: ესაა ჩვეულებრივი რეგრესული ასიმილაცია, როდესაც მომდევნო ბგერის არტიკულაცია (აქ სახმო სიმების მრქმედება) შედის ძალაში ადრე, ჯერ კიდევ მის წინ მყოფი ბგერის წარმოებისას. აღსანიშნავია მხოლოდ, რომ აქ ბგერათა არტიკულაციის ჩვეულებრივზე მეტი მკაფიოობა საჭირო არაა, რამდენადაც დეცესიური კომპლექსი მეტი ბუნებრივობით წარმოითქმის, ვიდრე აქცესიური (იხ. ზემოთ).

ამ ფაქტს (ე. ი. აქცესიურ კომპლექსში პროგრესული ასიმილაციის უპირატესობა და დეცესიურში — რეგრესულისა) უაღრესად პრინციპული ღირებულება აქვს.

თუ მოვიგონებთ ზემოთ აღნიშნულ ცნობასაც რეგრესული დისიმილაციის შესახებ (რომ დისიმილაციის რეგრესულობა განსაზღვრა აქცესიურმა კომპლექსმა), შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ხშირად თანხმოვანთა ასიმილაციისა და დისიმილაციის მიმართულება დამოკიდებულია არა ენის მიდრეკილებაზე პროგრესულისა თუ რეგრესული ასიმილაცია-დისიმილაციისადმი, არამედ ამა თუ იმ ენის კომპლექსებში შემავალ თანხმოვანთა თანამიმდევრობაზე და აგრეთვე სემანტიკურ ფაქტორზე.

მოვიყვან რამდენიმე ნიმუშს თქმულის ნათელსაყოფად:

1. იმერული ადღომა < ადღომა

წმინდა ფონეტიკურად გაუგებარია, თუ რატომ დაიკარგა გ (დგ კომპლექსში) და არა ლ (ლდ კომპლექსში)

თუ დაკარგვაზე შეიძლება დავიკვირდეთ, უნდა დაკარგულიყო ლ, როგორც აქცესიურ ლდ კომპლექსში შემავალი; მაგრამ არ დაიკარგა, რადგან ლ სპირანტია და არა ხშული (ზოგიერთ ენაში, მაგ., რუსულში, გერმანულში და სხვაგან, აქცესიური კომპლექსის განმარტივების ერთ-ერთი გზაა უკანა ხშულის გასპირანტება). სრულიად აშკარაა, რომ გ-ს დაკარგვის სახით ჩვენ გვაქვს პროგრესული დისიმილაციის შემთხვევა. რამ განსაზღვრა ასეთი მიმართულება? ცხადია, არა კომპლექსმა, რადგანაც დგ არ საჭიროებს გამარტივებას; როგორც დეცესიური კომპლექსი. ვფიქრობთ (და სხვა შესაძლებლობა ახსნისა არა ჩანს), რომ აქ სემანტიკური ფაქტორი აპირობებს დისიმილაციის მიმართულებას. მთქმელის ცნობიერებაში „ადღომა“ აღარაა დაკავშირებული „ადგომა“-სთან; იგი დღესასწაულის საკუთარ სახელად იქცა ისე, როგორც, მაგ., „пасха“, რომელსაც არავითარი კავშირი არა აქვს „воскресение“-სთან. ასეთ პირობებში საჭირო იყო ლ-ს გამოყენება სწორედ სადიფერენციაციო საშუალებად, რათა ადღომა არ დამსგავსებოდა ადგომა-ს. სრულიად ბუნებრივია, რომ გ-ს ეკარგებოდა სემანტიკური როლი და ამით მისი ფიზიოლოგიური მხარეც სუსტდებოდა, რის შედეგადაც გვაქვს მისი პროგრესული დისიმილაციის ფორმა.

საყურადღებოა, სხვათა შორის, რომ, თუ დგომა სიტყვაში ძირია მხოლოდ გ (ე. თოფური), ადღომა-ში ჩვენ ძირის წარმომადგენელი აღარ შეგვჩინებია, ე. ი. გვაქვს ძირის არმქონე სიტყვა.

2. დაწყებითი ანუ გამოსვლითი ბრუნვის დაბოლოება -იდან

ამ ბრუნვის (ა. შანიძე) დაბოლოების განვითარება ასე შეიძლება წარმოვიდგინოთ -ითგან, -იდგან, -იდან. „იდან“ რომ ფონეტიკური გზითაა მიღებული „ითგან“-ისაგან („იდგან“-ის გაელით), ცხადია¹, მაგრამ გასარკვევია. თუ რატომ დაიკარგა გ და არა დ? ზემოთ დადგენილი წესის თანახმად დგ (და არა ატ) მართებულია, რადგან დეცესიურ კომპლექსში უნდა გვქონოდა რეგრესული ასიმილაცია. მაგრამ დეცესური კომპლექსის (აქ დგ) გამარტივებას მეორე კომპონენტის დაკარგვით საჭიროება არ მოითხოვდა.

უეჭველია, რომ აქაც სემანტიკურ ფაქტორთან გვაქვს საქმე. ფონეტიკურმა ცვლილებამ (თ > დ „ითგან“ > „იდგან“-ში) გამოიწვია შავ. „სახლიდგან“-ის კავშირის შეწყვეტა მოკმედებითს ბრუნვასთან (სახლით); ამდენად -გან თანდებულმაც დაკარგა აქ თავისი ძირითადი ფუნქცია და იქცა ბრუნვის დაბოლოების ნაწილად. მას დაეკარგა კავშირი თვით -გან თანდებულთან. მხოლოდ ამიტომ შეიძლებოდა გ-ს დაკარგვა დეცესიურ დგ-კომპლექსში.

ფუძესთან დაბოლოების შერთვისას რომ ფონეტიკურად უფრო ადვილად იცვლება არა ფუძე, არამედ დაბოლოება, ამის კარგი ნიმუშია ქართულის მიცემით ბრუნვაში მიცემითის მაჩვენებელი ს თანხზონის დაკარგვა: მოსალოდნელი გულ-ს-თან-ის ნაცვლად გვაქვს გულ-თან (შეად დედა-ს-თან, ორმო-ს-თან და სხვა)². რომელიმე სიტყვებში რელს-თან, ნემს-თან. უელს-თან თანხზოვანთა სწორედ ისეთივე დაგუფება (ლსთ, მსთ) გვაქვს, მაგრამ ს არ იკარგება, რადგანაც იგი ფუძის ელემენტია და ამიტომ სემანტიკურად მეტად დატვირთული.

3. ე. წ. „მიწვევითი ბრუნვის“ დაბოლოება.

ა. შანიძე, რომელმაც დაარქვა ამ ბრუნვას სახელი, ასე მოგვითხრობს მისი ფორმირების შესახებ: „ვითარებით ბრუნვას ძველად მიმართულებითის ფუნქციაც ჰქონდა (წარვიდა გალილიად = წავიდა გალილიას). მიწვევითის გადმოსაცენად კი მას ერთოდა თანდებული მდე ან მდის, მიღებული იყო ჯგუფი ად-მდე (ად-მდის) ან დ-მდე (დ-მდის), სადაც ორ დ-ს მართა მ ჰყოფდა, რაც სიძნელეს ჰქმნიდა გამოთქმისათვის. ამიტომ პირველი დ დაიკარგა გამოთქმაში“...³

ამ ბრუნვის ჩამოყალიბების პროცესი დადასტურებულია წერილობითი ძეგლებით. არ ჩანს მხოლოდ, თუ რატომ დაიკარგა დ. ა. შანიძის „ორ დ-ს მართა მ ჰყოფდა“ საკითხს ვერ გადაწყვეტს⁴.

¹ იხ. ა. შანიძე, ქართული გოამატიკის საფუძვლები 1, 1942, 72.

² შეად. ა. შანიძის ქართული გრამატიკის საფუძვლები, გვ. 68 „გაზოქშითა გაადვილების მიზნით ენამ ხელი აიღო ისეთ ელემენტზე, ურომლისთა აზრის გავებას ხელს არ უშლის“.

³ ა. შანიძე, ქართული გოამატიკის საფუძვლები, გვ. 73

⁴ იგივე აზრი აქვს გამოთქმული ა. შანიძეს სტატიაში „მდე თანდებულის გენეზისისათვის“ საქ. მეცნ. აკად. მოამბე III, № 4, გვ. 368 თვით გენეზისის საკითხს აო ვებები.

უფრო ადრე ამავე საკითხის შესახებ აზრი აქვს გამოთქმული ა. ჩიქო-ბაბუას მიერ. უკუარღებებს იქცეეს - მდე თანდებულის წინ გარდაქცევითი ბრუნვის დ ნიშნის დაკარგვა . რას უნდა გამოეწვია დ-ს დაკარგვა - მდე, მჯის თანდებულის წინ? ხომ არ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ დ-ს დაკარგვა ასეთ შემთხვევაში გააადვილა იმ გარემოებამ, რომ მხოლოდ -ა- საკმარისი იყო — გარკვეულს დიალექტებში მაინც -- გადაქცევითი ბრუნვის საწარმოებლად!*

ა. წანიძის თანახმად. ერთ-ერთი დ უნდა დაკარგულიყო. ხოლო ა ჩიქო-ბაბუას აზრით — სწორედ პირველი. ა. შანიძე გახაზავს პროცესის ფონეტიკურ ნხარეს, ხოლო ა. ჩიქობავა — ფსიქოლოგიურს

საკითხი, ვფიქრობ, ადვილად წყდება წმინდა ფონეტიკურ ნიადაგზე: საკმარისია მივუთითოთ. რომ -დმ- კომპლექსი — დმდ-ში აქცესიური თანამიმდევრობისაა, და დ-ს მიდრეკილება დასუსტებისა და შემდეგ დაკარგვისადმი სრულიად ბუნებრივად მოგვეჩვენება — მით უმეტეს, თუ ამას კიდევ სხვა ფაქტორი (ა. ჩიქობავათი ფსიქოლოგიური) შეუწყობდა ხელს.

სტალინის სახელობის
ობილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
ზოგადი ფონეტიკის კათედრა

(შემოვიდა ოქტაბერში 1947. V 15)

დააბრუნეთ წიგნი ღრმად
Возвратите книгу во время

* ა ჩიქობავა, მიმართულებითი ბრუნვის მნიშვნელობისა, წარმოებისა და რსტორიისათვის. ენიქის ნომერ I, 1934. გვ 19 თუ ა ჩიქობავას კონცეფტია სწორია, რასაც არ ეჭვები, დ-ს დაკარგვის გაადვილება, მართლაც, შეიძლება აიხსნას